

An investigating the causes and factors of intensification of slum In Tabriz from the perspective of regional planning factors

Abolfazl Ghanbari[✉] , Seyyed Asadollah Hejazi, Behnam Ahmadi

¹-Faculty Member, Department of GIS & R.S, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: a_ghanbari@tabrizu.ac.ir

²-Faculty Member, Department of GIS & R.S, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

³-M.A Student of Spatial Planning, Department of GIS & R.S, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 28 January 2023

Revised: 03 May 2023

Accepted: 10 August 2023

Published online: 23 September 2023

Keywords:

Migration,

Slum,

Structural Equation Model,

Tabriz Metropolis.

ABSTRACT

Introduction: The development and intensification of marginalization and informal settlement around cities has been influenced by unequal political-economic relations at the global level, the weakness of national plans at the middle level, and urban planning at the micro level and in this regard, the city of Tabriz, like other big cities of Iran, has attracted a huge number of people from rural areas and sparsely populated cities.

Data and Method: The current research, from the point of view of the nature of the method, is descriptive-analytical. The statistical population of the research is the residents of the marginal areas of Tabriz metropolis (Ghorbani, Silab, Heydarabad, Maralan, Sari-Zami, Akhme-Qiya, Akahre Taleghani, parts of Laleh, Ghazandaghi and Patogh neighborhoods). According to the census of Iran Statistics Center in 2015, it had a population of 309,581 people, and using Cochran's formula, 384 people were selected as the research sample, and people who had sufficient information in this field were selected as the sample. Descriptive and inferential statistics (sample t-test, Kendall, factor analysis and structural equation technique) were used to analyze data and information.

Results: The results show that the most important effective factors in intensifying and expanding marginalization in Tabriz metropolis are; 1) management and planning, policymaking and technology, 2) economic attractions, population growth and environmental hazards, 3) income inequality and access to jobs and facilities, 4) economic repulsions, place of origin and disputes ethnic, 5) socio-cultural repulsions of the previous residence, 6) the growth of the village population and the desire to migrate, and 7) finding a job and housing. Among them, the first and second factors are of special importance with the special value of 5.60 and 5.45, respectively. Among these, the first factors (management and planning, policymaking and technology) and the second (economic attractions, population growth and environmental hazards) with a special value of 5.60 and 5.45, respectively. are of special importance and the seventh factor is the least important with a special value of 1.51.

Conclusion: The results of the present research show the effect of various factors on the development and intensification of slum, in this regard, quantitative and qualitative factors should be considered in the intensification and expansion of marginalization in metropolitan cities.

Cite this article: Ghanbari, Abolfazl., Hejazi, Seyyed Asadollah., Ahmadi, Behnam. (2023). An Investigating the causes and factors of intensification of Slum in Tabriz from the perspective of regional planning factors. *Urban Social Geography*, 10 (2), 1-20. [http://doi.org/ 10.22103/JUSG.2023.2100](http://doi.org/10.22103/JUSG.2023.2100)

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: [http://doi.org/ 10.22103/JUSG.2023.2100](http://doi.org/10.22103/JUSG.2023.2100)

¹- **Corresponding Author: Ghanbari, A.**, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

✉ a_ghanbari@tabrizu.ac.ir ☎ (+98) 9144017490

English Extended Abstract

Introduction

The history of marginalization in the world is somehow tied to the industrial revolution and, as a result, to the growth of cities. Marginal living in both developed and developing countries has been directly affected by the industrialization of cities. But in developing countries, where the industry was not a product of endogenous development, but an import, marginalization was directed to the outskirts of the cities from the very beginning, and immigrants came from villages and small towns for various reasons such as the attractions of big cities. And the refugees from their hometowns rushed to the cities, which were better than the villages in terms of facilities and attractions, and due to not having enough money and suitable jobs, they were forced to live in marginal areas and to build inappropriate houses. and they tried to live on the outskirts (Hadi and Hadi, 2017: 633). In the definition of the marginalized, it can be said; He is someone who lives in the city, but for various reasons, he could not be absorbed into the city's economic system and use city services (Hosseinzadeh Dalir, 1991: 64).

Marginal living in Iran has also emerged after the entry and establishment of dependent capitalism and the growth of the urban population, especially since the beginning of this century (1320). That is, when the expansion of urban facilities and communication network, as well as the increase in oil income, led to the prosperity of cities and the creation of urban attractions, and on the other hand, land reforms and the mechanization of rural areas intensified (Sojasi Qidari et al., 2013: 78). Marginalization or informal settlement in Iran was associated with a faster growth than urbanization (Nasrasedhaneh et al., 2015: 2) and according to the statistics of 2015, 34% of the country's total population settled in the outskirts of metropolises (Mohammadi et al., 2022: 97). In developing countries, where the industry was not a product of endogenous development, but an import, marginalization was directed to the surroundings of the cities from the very beginning, and immigrants came from villages and small towns for various reasons such as the attractions of big cities and The repulsives from their hometowns rushed to the cities, which were better than the villages in terms of facilities and attractions, and due to not having enough money and suitable jobs, they were forced to live in marginal areas and to build inappropriate houses and They started marginalization. The development and intensification of marginalization and informal settlement around cities has been influenced by unequal political-economic relations at the global level, the weakness of national plans at the middle level, and urban planning at the micro level and in this regard, the city of Tabriz, like other big cities of Iran, has attracted a huge number of people from rural areas and sparsely populated cities.

Data and Method

The current research, from the point of view of the nature of the method, is descriptive-analytical. The statistical population of the research is the residents of the marginal areas of Tabriz metropolis (Ghorbani, Silab, Heydarabad, Maralan, Sari-Zami, Akhme-Qiya, Akahre Taleghani, parts of Laleh, Ghazandaghi and Patogh neighborhoods). According to the census of Iran Statistics Center in 2015, it had a population of 309,581 people, and using Cochran's formula, 384 people were selected as the research sample, and people who had sufficient information in this field were selected as the sample. Descriptive and inferential statistics (sample t-test, Kendall, factor analysis and structural equation technique) were used to analyze data and information.

Results

The results show that the most important effective factors in intensifying and expanding marginalization in Tabriz metropolis are; 1) management and planning, policymaking and technology, 2) economic attractions, population growth and environmental hazards, 3) income inequality and access to jobs and facilities, 4) economic repulsions, place of origin and disputes ethnic, 5) socio-cultural repulsions of the previous residence, 6) the growth of the village population and the desire to migrate, and 7) finding a job and housing. Among them, the first and second factors are of special importance with the special value of

5.60 and 5.45, respectively. Among these, the first factors (management and planning, policymaking and technology) and the second (economic attractions, population growth and environmental hazards) with a special value of 5.60 and 5.45, respectively. are of special importance and the seventh factor is the least important with a special value of 1.51.

The results of this research with the results of intellectual researches such as, Iham (2013), in the context of emphasizing social and economic factors on the escalation of this phenomenon, Abedini (2014), in the context of the very unfavorable situation in terms of the level of access to basic urban infrastructures and services. Safarabadi et al., (2015), in the field of environmental, social, educational, therapeutic, sports, cooperative, physical, economic, infrastructural and skill-learning factors in the field of empowering marginalized neighborhoods, Panahi et al., (2018), in the field of the importance of indicators Social factors in migration to the city, Bonifazi and Hinnies (2000), in the context that the regional changes of inter-provincial migrations were basically affected by economic-social changes, Farida (2013), in the context that migration is one of the most important factors. It is effective in the creation of informal areas and insecurity in cities, Pino and Harmizible (2016), in the field of economic factors are the most important factors in the creation of informal settlements and the consolidation of the lives of villagers, Clifford Shaw & Henry (2017), in the field of marginal areas, many opportunities for the activities of criminals including the buying and selling of drugs, robbery, vandalism and aggressive acts, Zangiabadi and Mobaraki (2013), in the field of economic factors (Tabriz's economic attractions and social economic repulsions - Farhani in the previous place of residence, Hatminejad et al., (2017) in the field of economic and social factors were the most important factors in the formation of the mentioned neighborhood, Righa (2012) in the field of economic factors the most important factor in the creation of slums. Settlement and instability in the region and so on are in the same direction.

Conclusion

The results of the present research show the effect of various factors on the development and intensification of slum, in this regard, quantitative and qualitative factors should be considered in the intensification and expansion of marginalization in metropolitan cities. According to the results of the research, suggestions are given as follows; 1) It is suggested that in Tabriz metropolis, the legal boundaries of the city should be determined in different geographical directions and a comprehensive map of the city's growth should be prepared. 2) Considering that the main causes of marginalization in cities are the lack of facilities in villages, it is suggested that spatial justice be observed in the distribution of facilities, services and employment opportunities for villagers and city dwellers by the authorities and managers. 3) Supporting the implementation of entrepreneurship and job creation projects in order to eliminate unemployment and create productive employment and stable incomes for the marginalized.

بررسی علل تشدید حاشیه‌نشینی در تبریز از منظر عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای

ابوالفضل قنبری^۱ ✉، سید اسدالله حجازی، بهنام احمدی

۱- استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: a_ghanbari@tabrizu.ac.ir

۲- دانشیار ژئومورفولوژی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:

مهاجرت،

حاشیه‌نشینی،

مدل معادلات ساختاری،

کلان‌شهر تبریز.

مقدمه: تکوین و تشدید حاشیه‌نشینی در پیرامون شهرها تحت تأثیر روابط نابرابر سیاسی-اقتصادی در سطح جهانی، ضعف برنامه‌های ملی در سطح میانی و برنامه‌ریزی شهری در سطح خرد شکل گرفته و در این راستا شهر تبریز نیز همانند سایر شهرهای بزرگ ایران، خیل عظیمی از جمعیت حوزه‌های روستایی و شهرهای کم‌جمعیت را به سوی خود کشانده و زمینه‌ساز افزایش میزان حاشیه‌نشینی شده است و مهم‌ترین هدف از پژوهش حاضر بررسی علل و عوامل تشدید حاشیه‌نشینی در شهر از منظر عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای است.

داده و روش: تحقیق حاضر، از دیدگاه ماهیت روش، توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری، ساکنان مناطق حاشیه‌نشین کلانشهر تبریز (مناطق قربانی، سیلاب، حیدرآباد، مارالان، ساری‌زمی، آخه‌قیه، آخر طالقانی، قسمت‌های از لاله، محله‌ی غازان‌داغی و پاتوق) می‌باشند. این مناطق طبق سرشماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵ دارای ۳۰۹۵۸۱ نفر جمعیت بوده و با استفاده از فرمول کوکران ۳۸۴ نفر به عنوان نمونه تحقیق انتخاب شدند. افرادی به عنوان نمونه انتخاب گردید که اطلاعات کافی در این زمینه داشتند. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات نیز از آمارهای توصیفی و استنباطی (تی تک نمونه‌ای، کندهال، تحلیل عاملی و تکنیک معادلات ساختاری) استفاده شد.

یافته‌ها: نتایج حاصله نشان می‌دهد، مهمترین عوامل مؤثر در تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز عبارتند از: (۱) مدیریت و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و فناوری، (۲) جاذبه‌های اقتصادی، رشد جمعیت و بروز مخاطرات محیطی، (۳) نابرابری درآمدی و دسترسی به شغل و امکانات، (۴) دافعه‌های اقتصادی محل سکونت مبدا و اختلافات قومی، (۵) دافعه‌های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی، (۶) رشد جمعیت روستا و میل به مهاجرت و (۷) یافتن شغل و مسکن. در این میان عامل‌های اول و دوم به ترتیب با مقدار ویژه ۵/۶۰ و ۵/۴۵ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. در این میان عامل‌های اول (عامل مدیریت و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و فناوری) و دوم (عامل جاذبه‌های اقتصادی، رشد جمعیت و بروز مخاطرات محیطی) به ترتیب با مقدار ویژه ۵/۶۰ و ۵/۴۵ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند و عامل هفتم نیز با مقدار ویژه ۱/۵۱ از کمترین اهمیت برخوردار می‌باشد.

نتیجه‌گیری: نتایج تحقیق حاضر، نشان‌دهنده تأثیر عوامل مختلف بر تکوین و تشدید حاشیه‌نشینی است که در این رابطه باید عوامل و فاکتورهای کمی و کیفی را در تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در کلانشهرها لحاظ کرد.

استناد: قنبری، ابوالفضل؛ حجازی، سید اسدالله؛ احمدی، بهنام (۱۴۰۲). بررسی علل تشدید حاشیه‌نشینی در تبریز از منظر عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای.

دوفصلنامه جغرافیای اجتماعی شهری، ۱۰ (۲)، ۲۰-۱. DOI: <http://doi.org/10.22103/JUSG.2023.2100>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JUSG.2023.2100>

مقدمه

در سراسر جهان به خصوص پس از جنگ جهانی دوم، مهاجرت به عنوان پدیده‌ای جمعیتی از بسیاری جهات حایز اهمیت گردید و نظریه‌پردازان علوم مختلف درباره علل و عوامل آن به بحث و تبادل نظر پرداختند. در این راستا مهاجرت‌های روستا به شهر به دلیل پیامدهای اقتصادی اجتماعی آن بیش از سایر پدیده‌های جمعیتی مورد توجه قرار گرفت. به طوری که در طول چند دهه بسیاری از تحقیقات که بعضاً به صورت توصیفی و جدا از هم مطرح می‌شد، فرهنگ غالب نوشته‌های جمعیت‌شناسان، اقتصاددانان، جامعه‌شناسان و جغرافی‌دانان گردید (قاسم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴۰۰: ۲). رشد رو به تزاید مطالعات مربوط به مهاجرت‌های روستا-شهری به خصوص در دهه ۶۰ پاسخی به رشد روزافزون جمعیت به ویژه رشد شهرنشینی بود و آغاز پدیده حاشیه‌نشینی نتیجه مهاجرت‌های روستا-شهری بود (روسلا^۱ و همکاران، ۲۰۲۱: ۲۱۴۸). تاریخچه حاشیه‌نشینی در جهان به نوعی به انقلاب صنعتی و به تبع آن به رشد شهرها گره خورده است. حاشیه‌نشینی چه در کشورهای توسعه یافته و چه در کشورهای در حال توسعه، مستقیماً متأثر از نحوه صنعتی شدن شهرها بوده است. در کشورهای توسعه یافته کنونی، ابتدا کارخانه‌ها به علت نیازشان به منابع آبی و امکانات حمل و نقل در درون شهرها ایجاد شدند و به همین سبب مهاجرین روستایی و طبقات فقیر شهری را به مرکز شهرها کشاندند. با انتقال کارخانه‌ها به بیرون شهرها و توسعه حومه‌نشینی برای طبقات متوسط و بالای جامعه، فقرا در مراکز شلوغ و کثیف شهری باقی ماندند تا آن‌چه ما امروزه از آن، به عنوان «حاشیه‌نشینی» یاد کنیم، نه در اطراف شهر، بلکه در مراکز شهرهای بزرگ پدید آمد (علیزاده اقدم و امینی، ۱۳۹۱: ۱۲۲). ولی در کشورهای در حال توسعه، که صنعت نه محصول توسعه درون‌زا، بلکه وارداتی بوده است، حاشیه‌نشینی از همان آغاز به اطراف شهرها هدایت شد و مهاجران وارد شده از روستاها و شهرهای کوچک به دلایل مختلف مانند جاذبه‌های شهرهای بزرگ و دافعه‌های زادگاه خود به سوی شهرها که از لحاظ امکانات و جاذبه‌ها بهتر از روستاها بودند، هجوم آورده و به دلیل نداشتن پول کافی و شغل مناسب مجبور به سکونت در مناطق حاشیه‌ای شدند و به ساخت‌وساز مسکن نامناسب و حاشیه‌نشینی مبادرت نمودند (هادی و هادی، ۱۳۹۷: ۶۳۳). در تعریف حاشیه‌نشینی می‌توان گفت: کسی است که در شهر ساکن است، ولی به علل مختلف نتوانسته جذب نظام اقتصادی شهر گردد و از خدمات شهری استفاده کند (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۷۰: ۶۴). عدم مشارکت، احساس تبعیض، نداشتن روحیه شهروندی، کامروایی معوق و غیره از ویژگی‌های عمده شخصیتی حاشیه‌نشینان است (کریمی، ۱۴۰۲: ۲۹۱). شکویی حاشیه‌نشینی را چنین تعریف می‌کند: نقطه‌ای از شهر است که واحدهای مسکونی رو به ویران، فرسوده و تجهیزات ناقص داشته و فرهنگ فقیر، جدایی‌گزینی توده‌ای مردم روستایی از جامعه شهری، گوشه‌گیری و انزوا بر آن‌ها غلبه دارد (شکویی، ۱۳۸۸: ۲۲۹).

حاشیه‌نشینی در ایران نیز پس از ورود و استقرار سرمایه‌داری وابسته و رشد جمعیت شهری به‌ویژه از اوایل قرن حاضر (۱۳۲۰) به وجود آمده است. یعنی زمانی که گسترش تأسیسات شهری و شبکه ارتباطی و همچنین افزایش درآمد نفت موجب رونق شهرها و ایجاد جاذبه‌های شهری شد و از سوی دیگر، اصلاحات ارضی و مکانیزاسیون دافعه روستایی را تشدید کرد (سجاسی‌قیداری و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۸). حاشیه‌نشینی یا اسکان غیررسمی در ایران با رشدی سریع‌تر از شهرنشینی همراه بود (نصرافهانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲) و طبق آمار سال ۱۳۹۵ مرکز آمار، ۳۴ درصد از جمعیت کل کشور در حاشیه کلانشهرها استقرار یافته‌اند (محمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۷). بررسی تاریخ حاشیه‌نشینی نشان می‌دهد که همواره این مناطق مرکز اصلی انحرافات، بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و بزهکاری است و این امر امنیت شهرها را تهدید می‌کند (امالدام^۲، ۲۰۱۱: ۴). امروزه با تشدید پدیده شهرنشینی این پدیده در کشور ایران، مختص کلان‌شهر تهران

1. Russell

2. Amaldam

و چند شهر بزرگ و صنعتی ایران نبوده است؛ بلکه اکثر شهرهای کشور به نوعی با معضل حاشیه‌نشینی و رشد سکونت‌گاه‌های غیررسمی مواجه هستند (محسنی، ۱۳۸۹: ۱۳۵). به‌طور کلی، پدیده حاشیه‌نشینی در ایران نیز همانند اکثر کشورهای در حال توسعه تا حدود زیادی ریشه در مهاجرت و عوامل دافعه و جاذبه روستایی-شهری دارد. فقدان و کمبود امکانات رفاهی و خدماتی در مناطق روستایی و شهرهای کوچک فرآیند مهاجرت را تشدید کرد و حاشیه‌نشینی پدیدار شد و به این ترتیب یکی از بارزترین نمودهای مهاجرت در ایران مانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه شکل گرفت (امیدوارفر، ۱۳۹۶: ۲۸)، که به‌صورت قارچ گونه در اطراف شهرهای بزرگ تکثیر یافته است.

یکی از کلان‌شهرهای ایران که به شدت با مسئله حاشیه‌نشینی مواجه شده، کلان‌شهر تبریز است. از دلایل بسیار مهم آن می‌توان به بیکاری، درآمد کم، پایین بودن اجاره‌بهای مسکن و مهاجرت گسترده از محیط شهرهای کوچک و روستاها اشاره کرد. چنانچه، تبریز به سبب داشتن صدها صنایع مادر، صنایع و کارگاه‌های سبک، فعالیت‌های آموزشی، فرهنگی، بهداشتی، انستیتوها و آزمایشگاه‌ها و غیره در حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی رتبه‌ی اول را در منطقه و شمال غرب کشور دارد و یکی از عمده‌ترین مشکلات کلان‌شهر تبریز در وضع موجود اسکان غیررسمی و دائمی مهاجرت‌های بی‌رویه از روستاها و شهرهای کوچک به این کلان‌شهر می‌باشد. آمارهای غیررسمی نشان می‌دهد، در سکونت‌گاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز بیش از ۴۰۰ هزار نفر زندگی می‌کنند که در چهار پهنه‌ی اصلی شهر توزیع یافته‌اند. سیمای نامطلوب، پایین بودن سطح بهداشت عمومی و سلامتی، فقدان شغل رسمی و درآمد کافی، وجود خرده فرهنگ‌های خاص مناطق کوچک، تراکم جمعیت، فقدان یا کم بودن امکانات آموزشی و رفاهی و پایین بودن سطح سواد و تحصیلات، اعتیاد، پیامدهای فرهنگی، مسکن غیر قابل اطمینان در برابر حوادث طبیعی پیامدهای روان‌شناختی، توسعه آثار منفی زیست‌محیطی و عقب ماندن از توسعه پایدار و غیره از مشکلات عمده این نواحی است (حیدری چپانه و همکاران، ۱۳۹۱). از مهم‌ترین مناطقی که به صورت غیررسمی و به‌عنوان محلات حاشیه‌نشین در کلان‌شهر تبریز شناخته می‌شوند، می‌توان به محلات: شمال شهر (محلات عینالی - زینالی)، بخش شمال غرب شهر (پارک بزرگ تبریز)، بخش جنوب شهر (حاشیه‌ی شمال کنارگذر جنوبی، قسمت‌هایی از اراضی دانشگاه علوم پزشکی تبریز - محله‌ی غازان‌داغی - انتهای خیابان مارالان، حافظ، طالقانی، لاله) و بخش جنوب غربی شهر (محله‌ی آخماقیه) اشاره نمود که با مکانیسم خاص خود، به سرعت در حال گسترش‌اند. به این ترتیب، مهم‌ترین هدف از تدوین پژوهش حاضر بررسی علل و عوامل تشدید حاشیه‌نشینی در تبریز از منظر عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای است و در تلاش است به این سوالات پاسخ مناسبی ارائه نماید. ۱) عوامل مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز کدامند؟ ۲) تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی چه اثرات و پیامدهایی در کلان‌شهر تبریز از دیدگاه شهروندان دارد؟

پیشینه نظری

اولین کسی که اصطلاح حاشیه‌نشینی^۱ را به کار برد، رابرت ای. پارک^۲ بود. پارک در مقاله «مهاجرت بشر و انسان حاشیه‌نشین» حاشیه‌نشینی را نتیجه عملکردهای اقتصادی-سیاسی می‌داند (حیدری نوشهر و نظریان، ۱۳۹۰: ۳۳). حاشیه‌نشینی عبارت است از وضع زندگی تمام کسانی که در جامعه شهری ساکن اند ولی از نظر درآمد و بهره‌گیری از امکانات و خدمات در شرایط نامطلوبی به سر می‌برند (حسین‌زاده‌دلیر، ۱۳۷۰: ۵). به تعریف دیگر؛ حاشیه‌نشین به معنای اعم شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی اجتماعی شهر ساکن هستند، ولی جذب امکانات اقتصادی و اجتماعی شهر نشده‌اند، جاذبه‌ها و رفاه شهری این افراد را از زادگاه خویش کنده و به‌سوی قطب‌های صنعتی و بازارهای

1. Marginalization

2. Robert E. Park

کار می‌کشاند و اکثراً مهاجرین روستایی هستند که به منظور گذراندن بهتر زندگی، راهی شهرها می‌شوند (کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷). همینطور، حاشیه‌نشینی پدیده‌ای اجتماعی است و به‌عنوان معضل اجتماعی مورد توجه جامعه‌شناسان شهری و سایر علوم مربوط به شهرسازی قرار گرفته است (آقاجانی و عوض‌پور کشکولی، ۱۴۰۰: ۲۰۸). معضل حاشیه‌نشینی یا سکونت‌گاه‌های غیررسمی در بخش عظیمی از کشورهای جهان، به‌ویژه در کلان‌شهرهای قاره آسیا و آفریقا و آمریکای جنوبی، گریبان‌گیر مدیریت شهری می‌باشد (کاواندزیک^۱، ۱۹۹۸: ۳۷).

به‌طور کلی حاشیه‌نشینان کسانی هستند که در سکونت‌گاه‌های غیرمتعارف یا ساکنان بافت اصلی (شهر) زندگی می‌کنند، گروه‌های مزبور بیشتر بر اثر نیروی دافعه خاستگاه چون فقر و بیکاری، کمتر عوامل جاذب شهری، از زادگاه خود روستا، ایل یا شهر-رانده شده و به شهرها روی آورده‌اند (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۰-۱۰۱) و یک پدیده جهانی است، که بسیاری از کشورها در سراسر جهان از آن رنج می‌برند، این پدیده مهم با شتاب روند شهرنشینی در دهه‌های اخیر به صورت چشم‌گیری در حال افزایش است (خلیفا^۲، ۲۰۱۵: ۱۱۵۱) و حالت غالب شهرنشینی به‌شمار می‌رود، که در حاشیه شهرها گسترش یافته و زمین‌های کشاورزی متعلق به بخش خصوصی و یا زمین‌های دولتی در مناطق بیابانی را تحت پوشش قرار می‌دهد (سیماس^۳، ۲۰۱۱). در زمینه حاشیه‌نشینی آمار دقیقی در دسترس نیست ولی طبق آماره ارائه شده در برنامه اسکان بشری سازمان ملل از هر سه نفر در جهان یک نفر در خلال ۳۰ سال آینده، زندگی خود را در مناطق حاشیه شهرها و سکونتگاه‌های غیرقانونی طی می‌کند. در این گزارش آمده که ۹۴۰ میلیون نفر در جهان در مناطق غیربهداشتی، بدون سرپناه و به دور از خدمات عمومی-امنیتی، شهری زندگی می‌کنند؛ آفریقا با ۲۰٪، آمریکای لاتین با ۱۴٪ و ۵۰۰ میلیون نفر از جمعیت آسیا در مناطق حاشیه شهرها زندگی می‌کنند (قاسم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۲). چاکرابورتی^۴ (۲۰۱۵) معتقد است که در حال حاضر بیش از حدود ۱ میلیارد نفر در محله‌های فقیرنشین و زاغه‌نشین زندگی می‌کردند (چاکرابورتی^۴ و همکاران، ۲۰۱۵: ۷۶). ولی در بعضی از شهرهای بزرگ جهان این رقم نسبت به قبل کاهش پیدا کرده است (باردهان^۵ و همکاران، ۲۰۱۵: ۵۰). علاوه بر این‌ها، بر اساس گزارش سازمان ملل متحد، حاشیه-نشینی و آلونک‌نشینی چالش اصلی شهرنشینی در هزاره سوم خواهد بود (جینرویک^۶، ۲۰۰۶: ۹). بنابراین، یکی از موانع عمده توسعه پایدار شهری به‌ویژه در جهان سوم، نرخ حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی است (زالی و پور فتحی، ۱۳۹۱: ۹۱). چنان‌چه اسکان غیررسمی در کشور در حال توسعه امری اجتناب‌ناپذیر و مسأله‌ای اساسی در شهرهای این کشور است. از جمله کشورهای در حال توسعه که با پدیده اسکان غیررسمی دست به‌گریبان است، کشور ایران می‌باشد (قنبری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۰). به‌طوری که براساس گزارش دبیرخانه ستاد ملی ساماندهی و توانمندسازی سکونت‌گاه‌های غیررسمی کشور در سال ۱۳۸۸ حدود ۲۰ درصد از جمعیت شهری کشور (۷/۵ میلیون نفر) با ۱۰ درصد از مساحت شهری کشور در سکونت‌گاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند (امیرپور، ۱۳۸۸: ۱). به این ترتیب می‌توان گفت مهم‌ترین عاملی که در رابطه با شکل‌گیری حاشیه‌نشینی مدنظر اکثر صاحب‌نظران می‌باشد، مهاجرت از محیط‌های شهری کوچک و روستایی و ایجاد مناطق حاشیه‌نشین می‌باشد. بر اساس این دیدگاه، دافعه و جاذبه‌های مبدأ و مقصد مهاجرت (جدول ۱)، موجب مهاجرت به مناطق حاشیه‌نشین می‌شود (حسین‌زاده یزدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۶).

1. Kovandzic

2. Khalifa

3. Sims

4. Chakraborty

5. Bardhan

6. Jennervik

جدول ۱- عوامل ایجاد حاشیه‌نشینی بر اساس نظریه جاذبه و دافعه

دافعه‌های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی	دافعه‌های اقتصادی محل سکونت مبدا	جاذبه‌های اقتصادی شهر مقصد
-پایین بودن ارزش کار و زندگی، -اختلافات و درگیری‌های قومی. -دوری از اقوام و آشنایان، -عدم زمینه مناسب برای رشد خلاقیت فردی، - عدم زمینه مناسب برای رشد شخصیت، -عدم زمینه مناسب برای ازدواج، - عدم تحول و توسعه و پیشرفت و محیط بسته و ضعف ارتباطات فرهنگی اجتماعی	-بیکاری در محل قبلی، درآمد کم، شغل نامناسب. -عدم دسترسی به امکانات آموزشی و رفاهی. -نداشتن زمین، عدم دسترسی به راه‌های ارتباطی مناسب. - مکانیزه شدن از فعالیت‌های کشاورزی. -کاهش منابع مالی و عدم توجه به بخش کشاورزی و فرار از شرایط سخت زندگی در محل سکونت قبلی	-دستیابی به شغل بهتر و درآمد بیشتر -ارزانی زمین و خانه در این نواحی شهری -دسترسی به امکانات آموزشی -دسترسی به امکانات رفاهی و تفریحی - وجود زمینه ایجاد شغل جدید و درآمد پایدار

منبع: حسین‌زاده یزدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۶ به نقل از ربانی و همکاران: ۱۳۸۵: ۹۱

به طور کلی می‌توان گفت، ظهور حاشیه‌نشینی که خود ریشه زیادی در مهاجرت و عوامل اقتصادی دارد، تحت تأثیر پارامترهایی هم‌چون فقر اقتصادی، عدم تخصص، نوع شغل، تعارض فرهنگی، بی‌سوادی، هویت قومی و فرهنگی، غیرقابل کنترل می‌شود و در نتیجه عوارض این پدیده به حوزه شهری و ملی نیز گسترش می‌یابد. اکثر حاشیه‌نشین‌ها تحت تأثیر متغیرهایی چون عدم دسترسی به مشاغل اقتصادی شهر همراه با فقر اقتصادی و عدم تخصص مجبور به تداوم زندگی در این مناطق می‌شوند و فقر در این مناطق موجب می‌شود که ساکنین این محله به مشاغل کاذب رو بیاورند (صالحی امیری و همکاران، ۲۰۶:۱۳۹۰). شکل‌گیری این محله پیامدهای کالبدی، زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به وجود می‌آورد که در جدول زیر به زمینه‌ها و عمده‌ترین پیامدهای حاشیه‌نشینی اشاره شده است (جدول ۲).

جدول ۲- عمده‌ترین پیامدهای حاشیه‌نشینی

زمینه	عمده‌ترین پیامدها
مشکلات زیست‌محیطی	انباشت زباله‌ها و عدم جمع‌آوری به موقع آن‌ها؛ عدم لوله‌کشی آب آشامیدنی سالم؛ آلودگی هوا به دلیل زمین‌های بایر اطراف واحد‌های مسکونی.
مشکلات اجتماعی و فرهنگی	اکثر ساکنان این مناطق در شغل‌های غیررسمی و اغلب کارگر می‌باشند؛ به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی، ترک تحصیل و افت تحصیلی در بین دانش‌آموزان مشاهده می‌شود؛ سطح سواد پایین؛ احساس تعلق به محیط کم می‌باشد؛ به دلیل اختلاف زیاد میان شرایط زندگی در این سکونت‌گاه‌ها تنش‌های اجتماعی فراوان می‌باشد؛ اعتیاد و توزیع مواد مخدر در این مناطق زیاد می‌باشد؛ فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی و غیره در این مناطق.
مشکلات کالبدی	عدم استحکام بنا و مقاوم ناپذیری در برابر زلزله به دلیل استفاده از مصالح بی‌دوام و کم‌دوام؛ فرسودگی بافت بناها؛ وضعیت نامناسب پوشش خیابان‌ها و معابر؛ سیمای نامطلوب.
مشکلات اقتصادی	گسترش مشاغل کاذب در شهر، بی‌کاری پنهان و نیمه پنهان؛ افزایش جمعیت غیرفعال نیروی کار به علت بالا رفتن میزان تقاضا؛ افزایش هزینه ارائه خدمات و تاسیس نیازهای شهری از قبیل امکانات آموزشی، اداری و غیره.

منبع: صالحی و خدایی ۱۳۹۰: ۳۵۱؛ رضایی و کمانداری، ۱۳۹۳: ۱۸۷

لازم به ذکر است، در زمینه علل و عوامل تکوین و تشدید حاشیه‌نشینی و اسکان‌های غیررسمی، پژوهش‌های زیادی در داخل و خارج از کشور انجام گرفته که به مواردی از آن‌ها در این قسمت به شرح جدول ذیل اشاره می‌شود:

جدول ۳- بررسی پیشینه تحقیق

محققان و سال	نتیجه

نتیجه	محققان و سال
از دلایل بسیار مهم حاشیه‌نشینی در شهر تبریز می‌توان به بیکاری، درآمد کم، پایین بودن اجاره بهای مسکن و مهاجرت گسترده از محیط‌های شهری کوچک و روستاهای استان اشاره کرد، که ناشی از عوامل اقتصادی (جاذبه‌های اقتصادی شهر تبریز و دافعه‌های اقتصادی) و دافعه‌های اجتماعی - فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است	زنگی‌آبادی و مبارکی (۱۳۹۱)
محدوده شهرک امام علی یا نوده یکی از بزرگ‌ترین لکه‌های جمعیتی اسکان غیررسمی در کلان‌شهر مشهد است که ارزیابی اجتماعی - اقتصادی و کالبدی این پایان‌نامه در این محدوده حاکی از معنی‌داری و همبستگی این ابعاد برای موفقیت رهیافت توان-مند سازی است.	روشنایی (۱۳۹۳)
نتایج حاکی از آن است که شاخص‌های کمی و کیفی نسبت به شهر ارومیه وضعیت بسیار نامناسبی دارد و از لحاظ میزان برخورداری از زیرساخت‌ها و خدمات اساسی شهری و میزان رضایت از زندگی در مقایسه با سایر سکونت‌گاه‌های غیررسمی در برخی کشورهای جهان سوم دارای شرایط بهتری است.	عابدینی (۱۳۹۴)
عامل زیست‌محیطی، اجتماعی، آموزشی، درمانی، ورزشی، مشارکتی، کالبدی، اقتصادی، زیرساختی و مهارت‌آموزی به ترتیب عوامل موثر بر توان‌مندسازی محله مذکور بوده است. بنابراین با توجه به درصد واریانس عوامل براساس شدت اثرگذاری در توان‌مندسازی محله به صورت زیست‌محیطی، اجتماعی، آموزشی، درمانی - ورزشی، مشارکتی، کالبدی، اقتصادی، زیرساختی و مهارت‌آموزی اولویت‌بندی شده‌اند.	صفرآبادی و همکاران (۱۳۹۵)
تمامی اهالی ساکن در کوی زینبیه از مهاجرین روستایی بوده‌اند که به امید کسب درآمد و شغل به تهران نقل مکان نموده‌اند و اغلب مهاجرین نیز با یکدیگر پیوند قومی قبیله‌ای داشته‌اند و عامل اقتصادی و اجتماعی مهم‌ترین عوامل در شکل‌گیری محله مذکور بوده و اصلاح ساختارهای اقتصادی - اجتماعی مهم‌ترین راه‌کار اشاره شده در این پژوهش در جهت پایدارسازی محله زینبیه بوده است.	حاتمی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۷)
در بین متغیرهای مشارکت مردمی، کوی دادگستری تبریز، میانگین شاخص‌های مشارکت مردمی یعنی به میزان رضایت‌مندی از خدمات شهری ۳/۱۱ درصد، میزان مشارکت در امور شهری ۲/۸۶ درصد، میزان احساس تعلق نسبت به محله ۲/۸۸ درصد، علاقه به جامعه ۳/۳۵ درصد، اعتماد اجتماعی ۲/۹۲ درصد و کنترل اجتماعی ۲/۵۵ درصد به دست آمد که به استثنای (میزان رضایت‌مندی از خدمات شهری و علاقه به جامعه) بقیه در وضعیت نامطلوب قرار داشته و میانگین به دست آمده کمتر از عدد ۳ است که در طیف لیکرت حد پایین می‌باشد.	پناهی و همکاران (۱۳۹۸)
حاشیه‌نشینی از چالش مهم شهرنشینی در عصر حاضر است. اما این معضل در کشورهای توسعه نیافته و درحال توسعه روزبه‌روز در حال گسترش است، ولی ویژگی مشترک و مشخصه ساکنان این مناطق، اغلب افراد مهاجر کم‌درآمد و فقیری هستند که آنان فقر خود را به شهر آورده و با پس‌زده شدن از محیط شهر به تدریج در حاشیه شهر و سکونت‌گاه‌های نامتعارف آن کاشانده شده‌اند.	شاطریان و دیگران (۱۳۹۹)
در آغاز دهه‌ی ۱۹۹۰ حجم تحرکات مهاجرتی بین استانی به میزان ۱۰ در هر ۱۰۰۰ نفر رسیده است. در اواسط دهه‌ی ۱۹۷۰ الگوی توزیع جغرافیایی جمعیت در ایتالیا به تعادل رسیده و از این زمان به بعد مهاجرت‌های بین استانی بیشتر در فاصله‌های کوتاه در توزیع جمعیت اثربخش بوده‌اند. همچنین، تغییرات منطقه‌ای مهاجرت‌های بین استانی اساساً متأثر از تغییرات اقتصادی - اجتماعی، در ایتالیا از دهه‌ی ۱۹۵۰ به بعد بوده است	بونی فازی و هاینز ^۱ (۲۰۰۰)
عوامل اقتصادی مهم‌ترین عامل در ایجاد زاغه‌نشینی و ناپایداری در منطقه می‌باشد و وجود فقر عامل سکنی‌گزینی شهروندان در این محلات می‌باشد.	ریگا ^۲ (۲۰۱۲)
ارتقای شهری بر کیفیت زندگی و سلامت ساکنان تأثیر مثبت دارد. فاریدا بیان می‌کند که سطح کیفیت زندگی در مناطق غیررسمی از نظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پایین بوده و مهاجرت از مهم‌ترین عوامل موثر بر ایجاد مناطق غیررسمی و ناامنی در شهرهاست.	فاریدا ^۳ (۲۰۱۳)
عوامل اقتصادی مهم‌ترین عوامل ایجاد اسکان غیررسمی و تحکیم زندگی روستاییان، مهم‌ترین راه‌کار در کاهش پدیده اسکان غیررسمی و ناامنی شهری از پدیده اسکان غیررسمی و حاشیه‌نشینی است.	پینو و هارمیزیل ^۴ (۲۰۱۶)
مناطق حاشیه فرصت‌های متعددی را برای فعالیت مجرمان از جمله خرید و فروش مواد مخدر، سرقت، اعمال خراب‌کارانه و متجاوزانه در اختیار مجرمان قرار می‌دهد. ایشان در پژوهش خود نشان داده است: فعالیت‌های بزه‌کارانه در مناطق حاشیه‌نشین از سنین کودکی به عنوان بخشی از بازی‌ها شروع می‌شوند.	کلیفورد شو ^۵ (۲۰۱۷)

^۱. Bonofizi, p., and Hinnies

^۲. Righa, E.M

^۳. Naceur, Farida

^۴. Pino, Andrea; & Hormazábal, Nina

^۵. Clifford, Shaw

منبع: مطالعات کتابخانه‌ای، ۱۴۰۱

داده‌ها و روش‌شناسی

تحقیق حاضر از نظر هدف از نوع کاربردی و از لحاظ ماهیت و روش توصیفی-تحلیلی و برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات تحقیق از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی استفاده گردید. قلمرو مکانی تحقیق مناطق حاشیه‌نشین کلان‌شهر تبریز است. جامعه آماری تحقیق ساکنان مناطق حاشیه‌نشین کلان‌شهر تبریز (مناطق دوه‌چی، قربانی، سیلاب، حیدرآباد، مارالان، ساری‌زمی، آخه‌قیه، آخر طالقانی، قسمت‌های از لاله، محله‌ها، غازان‌داغی، پاتوق و ...) می‌باشد. این کلان‌شهر طبق سرشماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵ دارای ۳۰۹۵۸۱ نفر جمعیت حاشیه‌نشین بوده که براساس فرمول کوکران و با ۵۰ درصد احتمال وجود صفت در جامعه آماری تعداد ۳۸۴ نفر برای انجام تحقیق و تحقیقات میدانی (پرسشگری) به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. در انتخاب نمونه آماری تلاش شده افرادی به‌عنوان نمونه انتخاب شوند که اولاً باسواد و دارای اطلاعات خوبی از موضوع حاشیه‌نشینی داشته باشند. در ادامه پس از شناخت در زمینه‌ی عوامل و ریز عامل‌های مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی و ابعاد و متغیرهای پیامدهای حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز اقدام به تدوین پرسش‌نامه تحقیق شد و پرسش‌نامه از ۸ سوال از ویژگی‌های فردی، ۸ عامل اصلی تشدید حاشیه‌نشینی و ۳۲ ریز عامل، ۵ بعد پیامدهای حاشیه‌نشینی و ۳۳ متغیر تشکیل شده است (جداول ۴ و ۵). لازم به ذکر است، پایایی پرسشنامه با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ مورد سنجش قرار گرفت که عدد $0/783$ بدست آمد که مقدار قابل قبولی را نشان می‌دهد. همینطور برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات از آمارهای کمی از قبیل: تی-تک نمونه‌ای، تحلیل عاملی اکتشافی، رگرسیون و تحلیل مسیر در نرم افزار SPSS و معادلات ساختاری در نرم افزار PLS استفاده گردید.

جدول ۴- مهم‌ترین عوامل و ریزعامل‌های مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی

ریزعامل‌ها	عامل‌های اصلی
فقدان برنامه‌های توسعه اجتماعی - فرهنگی و آماده‌سازی و توانمندسازی افراد حاشیه‌نشین؛ نارسایی نظام مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای؛ نارسایی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری هم‌چون عدم تأمین فضای اسکان کم درآمد.	مدیریت و برنامه‌ریزی
فقدان سیاست اجتماعی برای جوامع و مناطق محروم؛ نبود روی کرد، برنامه و سیاست جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری؛ عدم توجه به سرمایه‌گذاران مسکن ارزان قیمت در حاشیه کلان‌شهرها؛ فقدان سیاست‌ها و راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان و منطقه‌ای.	سیاست‌گذاری و فناوری
عدم توسعه مناسب نظام آموزش فنی حرفه‌ای در مناطق شهری کوچک و روستاها؛ فقدان ساز و کارهای اجتماعی - اقتصادی در جهت توان-مندسازی و مشارکت؛ پایین بودن ارزش کار و زندگی؛ اختلافات و درگیری‌های قومی؛ دوری از اقوام و آشنایان؛ عدم زمینه مناسب برای رشد خلاقیت فردی؛ عدم زمینه مناسب برای رشد شخصیت؛ عدم زمینه مناسب برای ازدواج؛ عدم تحول و توسعه و پیشرفت و محیط بسته و ضعف ارتباطات فرهنگی اجتماعی.	دفاعه‌های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی
تشدید نابرابری در توزیع منابع قدرت، ثروت و درآمد؛ بیکاری در محل قبلی، درآمد کم، شغل نامناسب؛ عدم دسترسی به امکانات آموزشی و رفاهی؛ نداشتن زمین، عدم دسترسی به راه‌های ارتباطی مناسب؛ مکانیزه شدن فعالیت‌های کشاورزی؛ کاهش منابع مالی و عدم توجه به بخش کشاورزی و فرار از شرایط سخت زندگی در محل سکونت قبلی.	دفاعه‌های اقتصادی محل سکونت مبدا
دستیابی به شغل بهتر و درآمد بیشتر؛ ارزانی زمین و خانه در این نواحی شهری؛ دسترسی به امکانات آموزشی و تفریحی بهتر؛ دسترسی به امکانات رفاهی و تفریحی؛ وجود زمینه ایجاد شغل جدید و درآمد پایدار؛ نزدیکی به محل کار و فعالیت سرپرست خانوار.	جاذبه‌های اقتصادی شهر مقصد
رشد فزاینده جمعیت کشور در دهه‌های گذشته؛ افزایش جمعیت و کاهش فضای مسکونی و میل به حاشیه‌نشینی، افزایش روند رشد جمعیت در کلان‌شهرها؛ افزایش ناگهانی جمعیتی و مهاجرت از شهرها به روستا.	رشد جمعیت
بروز مخاطره سیل در محل سکونت مبدا و تصمیم به مهاجرت به شهر؛ بروز مخاطره زلزله در محل سکونت مبدا و تصمیم به مهاجرت به شهر.	مخاطرات محیطی

منبع: خوب آیند، ۱۳۸۴؛ زنگی آبادی و مبارکی، ۱۳۹۱؛ حسین‌زاده یزدی و همکاران، ۱۳۹۹؛ ربانی و همکاران، ۱۳۸۵؛ ۹۱: خلیفا، ۲۰۱۵؛ جینبرویک، ۲۰۰۶؛

ای.ال-شاهات، ۲، ۲۰۱۲؛ مبارکی و اکبری، ۱۳۹۳؛

جدول ۵- مهم‌ترین ابعاد و متغیرهای پیامدهای حاشیه‌نشینی

ابعاد	متغیرها
زیست محیطی	انباشت زباله‌ها و عدم جمع‌آوری به موقع آن‌ها؛ عدم لوله‌کشی آب و گاز آشامیدنی سالم؛ آلودگی هوا به دلیل زمین‌های بایر اطراف واحد های مسکونی؛ قرار گرفتن در معرض انواع بحران‌های طبیعی از قبیل سیل، تگرگ، صاعقه و غیره.
اجتماعی و فرهنگی	اشتغال در مشاغل غیررسمی و اغلب کارگری؛ افزایش درصد ترک تحصیل بین دانش‌آموزان و دانشجویان به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی؛ پایین بودن سطح سواد ساکنان مناطق حاشیه‌نشین؛ پایین بودن احساس تعلق مکانی؛ بالا بودن تنش‌های اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین؛ بالا بودن میزان اعتیاد و توزیع مواد مخدر در این مناطق؛ فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی و غیره در این مناطق؛ شکل‌گیری زورآبادها و مناطق مستعد برای بروز ناهنجاری‌های اجتماعی؛ بالا بودن میزان جرم و جنایت در این مناطق؛ پایین بودن سن ازدواج دختران در این مناطق.
کالبدی	عدم استحکام بنا و مقاوم‌ناپذیری در برابر زلزله به دلیل استفاده از مصالح بی‌دوام و کم‌دوام؛ فرسودگی بافت بناها در مناطق حاشیه‌نشین؛ وضعیت نامناسب پوشش خیابان‌ها و معابر؛ سیمای نامطلوب مناطق حاشیه‌نشین؛ کم‌عرض بودن خیابان و معابر این مناطق؛ بالا بودن درصد بناهای فرسوده و تخریبی؛ نبود امکانات آموزشی، تفریحی کافی در این مناطق.
اقتصادی	گسترش مشاغل کاذب و غیررسمی در شهر، افزایش درصد بیکاری پنهان و نیمه‌پنهان؛ افزایش جمعیت غیرفعال نیروی کار به علت بالا رفتن میزان تقاضا؛ افزایش هزینه ارائه خدمات و تأسیس نیازهای شهری از قبیل امکانات آموزشی، اداری؛ افزایش میزان قاچاق و جرم و جنایت؛ افزایش میزان فقر اقتصادی خانوارها؛ افزایش میزان محرومیت مناطق حاشیه‌نشین؛ پایین بودن میزان درآمد اغلب ساکنان.
سیاست‌گذاری	بی‌توجهی مدیران شهری به موضوع مسکن و قیمت آن در مناطق حاشیه‌نشین؛ عدم اجرای سیاست‌های مرتبط با فقرزدایی با توجه به افزایش جمعیت حاشیه‌نشین؛ مشکل ارائه خدمات شهری از طرف شهرداری به این مناطق به دلیل تراکم بالای جمعیت؛ عدم موفقیت در اجرایی سیاست جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری در مناطق حاشیه‌نشین.

منبع: کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸؛ سرور و همکاران، ۱۳۹۴؛ صالحی و خدایی، ۱۳۹۰:۳۵۱ و رضایی و کمانداری، ۱۳۹۳:۱۸۷؛ صالحی امیری و همکاران،

۱۳۹۰؛ یوان، ۲۰۰۸؛ زالی و پورفتحی، ۱۳۹۱:۹۱؛ خطیب، ۲۰۱۲؛ عبدی و همکاران، ۱۳۹۶

قلمرو پژوهش

محدوده مورد مطالعه کلان‌شهر تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی می‌باشد که در ۳۸ درجه و ۱ دقیقه تا ۳۸ درجه و ۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۶ درجه و ۵ دقیقه تا ۴۶ درجه و ۲۲ دقیقه طول شرقی واقع شده است (ولی‌زاده، ۱۳۸۶: ۶۵). تبریز یکی از شهرهای ایران است که با مشکل حاشیه‌نشینی مواجه بوده و در حال حاضر در نزدیک ۲۰ منطقه از این شهر از جمله انتهای محله‌هایی چون سیلاب، یوسف‌آباد، خلیل‌آباد، داداش‌آباد، کشتارگاه، عباسی، مارالان، حافظ، طالقانی، حجتی، کوجووار، قره‌باغی، لاله، آخماقیه، ملازینال و طرلان‌دره‌سی و غیره محلات حاشیه‌نشین وجود دارد. در این محلات شهروندان با داشتن حداقل‌های امکانات رفاهی و خدماتی برای داشتن یک زندگی سالم و ساده روزگار می‌گذرانند و از مراکز عمده تجمع حاشیه‌نشینان تبریز هستند. همچنین، بر اساس برآوردهای اولیه حدود دو هزار و ۵۰۰ تا ۳۰۰۰ هزار هکتار از شهر تبریز توسط ۴۰۰ هزار نفر جمعیت حاشیه‌نشین اشغال شده است. با وجود اقدامات بازدارنده و کنترل‌های محلی روند حاشیه‌نشینی در سال‌های اخیر در این شهر نه تنها مهار نشده، بلکه گاهی با رشد قابل توجه همراه بوده است.

1- Jennervik

2- EL-Shahat

3. UN

4. Khateeb

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی کلانشهر تبریز در استان و کشور (ترسیم: نگارنده)

شکل ۲- موقعیت مناطق حاشیه نشین کلانشهر تبریز (ترسیم: معاونت شهرسازی و معاونت شهرسازی و معماری-شهرداری تبریز، ۱۳۹۹)

یافته‌ها

یافته‌های توصیفی تحقیق نشان داد، از بین ۳۸۴ نفر پاسخگوی تحقیق ۶۶/۶ درصد مرد و ۳۳/۶ درصد نیز زن بوده‌اند که از بین آنها ۶۳/۲ درصد مجرد و ۶۳/۸ درصد نیز متأهل می‌باشند. از نظر سطح سواد و تحصیلات نیز، ۴/۲ درصد از آنها دارای مدرک دیپلم، ۱۳/۸ درصد مدرک فوق دیپلم، ۴۴/۳ درصد مدرک لیسانس و ۳۷/۸ درصد نیز دارای مدرک فوق لیسانس و بالاتر (مدرک دکتری تخصصی و حوزوی) بودند. از نظر درآمد ماهانه نیز، بیشترین درصد پاسخگویان تحقیق (۳۹/۶ درصد) درآمدی بین ۳ الی ۶ میلیون تومان در ماه در ماه داشتند و از لحاظ اشتغال نیز، بیشترین تعداد پاسخگویان تحقیق در شرکت‌های خصوصی، مشاغل خدماتی و غیره مشغول فعالیت بودند.

بررسی عوامل مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز

در این قسمت به بررسی عوامل مؤثر در توسعه‌ی پدیده‌ی حاشیه‌نشینی در پیرامون کلان‌شهر تبریز با استفاده از آزمون تحلیل عاملی اکتشافی شده است. به منظور تشخیص مناسب بودن داده‌های مربوط به مجموعه معرف‌های مورد تحلیل از آزمون بارتلت و شاخص KMO استفاده شده است. مقدار (۱۱۲۶۰/۱۹۲) و معنی‌داری آزمون بارتلت (۰/۰۰۰) در سطح اطمینان ۹۹ درصد و مقدار مناسب KMO با ۰/۶۰۱ حاکی از همبستگی قابل قبول و مناسب بودن معرف‌ها و متغیرهای مورد نظر تحقیق برای انجام تحلیل عاملی می‌باشد. لذا، می‌توان گفت، عوامل مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز از دیدگاه عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای با طریق این آزمون قابل شناسایی است (جدول ۶).

جدول ۶- آزمون بارتلت در سطح معناداری آن

معنی‌داری	مقدار بارتلت	مقدار KMO	مجموعه مورد تحلیل
۰/۰۰۰	۱۱۲۶۰/۱۹۲	۰/۶۰۱	مهم‌ترین عوامل مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز از دیدگاه عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

پس از انجام مراحل مختلف آزمون تحلیل عاملی داده‌ها به روش واریماکس دوران داده شده و در ادامه، معرف‌های مورد بررسی توسط آزمون تحلیل عاملی، عامل سازی گردید. بدین صورت که معرف‌های بارگذاری شده در هر عامل که بالای ۰/۵ هستند، یک عامل را تشکیل و متغیرهایی که امکان تجمع با این‌ها را ندارند، عامل دیگری را تشکیل می‌دهند. به این صورت، نتیجه حاصل از تقلیل ۳۲ معرف ۷ عامل اصلی بوده که در جدول ۷ آورده شده است.

جدول ۷- عامل‌های اصلی شناسایی شده مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز

عامل‌های شناسایی شده پس از دوران به روش واریماکس			عامل‌های اصلی
مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد واریانس جمعی	
۵/۶۰	۱۷/۵۲	۱۷/۵۲	مدیریت و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و فناوری
۵/۴۵	۱۷/۰۵	۳۴/۵۷	جاذبه‌های اقتصادی، رشد جمعیت و بروز مخاطرات محیطی
۳/۰۳	۹/۴۶	۴۴/۰۴	نابرابری درآمدی و دسترسی به شغل و امکانات
۲/۷۰	۸/۴۵	۵۲/۴۹	دافعه‌های اقتصادی محل سکونت مبدا و اختلافات قومی
۲/۶۰	۸/۱۳	۶۰/۶۲	دافعه‌های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی
۱/۶۴	۵/۱۵	۶۵/۷۷	رشد جمعیت روستا و میل به مهاجرت
۱/۵۱	۴/۷۲	۷۰/۵۰	یافتن شغل و مسکن

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

با عنایت به جدول فوق می‌توان گفت تعداد ۷ عامل اصلی در این پژوهش مهم‌ترین عوامل مؤثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز از دیدگاه عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای را تبیین می‌کنند که در این میان عامل‌های اول (عامل مدیریت و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و فناوری) و دوم (عامل جاذبه‌های اقتصادی، رشد جمعیت و بروز مخاطرات محیطی) به ترتیب با مقدار ویژه ۵/۶۰ و ۵/۴۵ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند و عامل هفتم نیز با مقدار ویژه ۱/۵۱ از کمترین اهمیت برخوردار می‌باشد (جدول ۸).

جدول ۸- متغیرها و بارهای عاملی بارگذاری شده در عامل‌های هفت‌گانه آزمون تحلیل عاملی

عامل‌های اصلی							معرفها و متغیرهای تحقیق
عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	عامل هفتم	
۰/۷۶۲	-	-	-	-	-	-	فقدان برنامه‌های توسعه اجتماعی- فرهنگی و آماده‌سازی و توان‌مندسازی افراد حاشیه‌نشین.
۰/۶۴۳	-	-	-	-	-	-	نارسایی نظام مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای.
۰/۸۱۸	-	-	-	-	-	-	نارسایی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری (هم‌چون عدم تأمین فضای اسکان کم درآمدها).
۰/۶۵۶	-	-	-	-	-	-	فقدان سیاست اجتماعی برای جوامع و مناطق محروم.
۰/۶۸۰	-	-	-	-	-	-	نبود روی کرد، برنامه و سیاست جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری.
۰/۶۹۶	-	-	-	-	-	-	عدم توجه به سرمایه‌گذاران مسکن ارزان قیمت در حاشیه کلان-شهرها.
۰/۷۰۴	-	-	-	-	-	-	فقدان سیاست‌ها و راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان و منطقه‌ای.
۰/۶۶۳	-	-	-	-	-	-	عدم توسعه مناسب نظام آموزش فنی حرفه‌ای در مناطق شهری کوچک و روستاها.
۰/۸۱۸	-	-	-	-	-	-	دسترسی به امکانات آموزشی و تفریحی بهتر.
۰/۸۴۱	-	-	-	-	-	-	دسترسی به امکانات رفاهی و تفریحی.
۰/۶۹۵	-	-	-	-	-	-	وجود زمینه ایجاد شغل جدید و درآمد پایدار.
۰/۶۴۷	-	-	-	-	-	-	نزدیکی به محل کار و فعالیت سرپرست خانوار.
۰/۵۸۸	-	-	-	-	-	-	رشد فزاینده جمعیت کشور در دهه‌های گذشته.
-۰/۸۵۸	-	-	-	-	-	-	بروز مخاطره سیل در محل سکونت مبدا و تصمیم به مهاجرت به شهر.
-۰/۷۹۴	-	-	-	-	-	-	بروز مخاطره زلزله در محل سکونت مبدا و تصمیم به مهاجرت به شهر.

عوامل اصلی							معرفها و متغیرهای تحقیق
عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	عامل هفتم	
-	-	-	-	-	-	-	تشدید نابرابری در توزیع منابع قدرت، ثروت و درآمد.
-	-	-	-	-	-	-	عدم دسترسی به امکانات آموزشی و رفاهی.
-	-	-	-	-	-	-	دستیابی به شغل بهتر و درآمد بیشتر.
-	-	-	-	-	-	-	افزایش جمعیت و کاهش فضای مسکونی و میل به حاشیه‌نشینی، افزایش روند رشد جمعیت در کلان‌شهرها.
-	-	-	-	-	-	-	اختلافات و درگیری‌های قومی و دوری از اقوام و آشنایان.
-	-	-	-	-	-	-	نداشتن زمین، عدم دسترسی به راه‌های ارتباطی مناسب.
-	-	-	-	-	-	-	مکانیزه شدن فعالیت‌های کشاورزی.
-	-	-	-	-	-	-	کاهش منابع مالی و عدم توجه به بخش کشاورزی و فرار از شرایط سخت زندگی در محل سکونت قبلی.
-	-	-	-	-	-	-	فقدان ساز و کارهای اجتماعی - اقتصادی در جهت توان‌مندسازی و مشارکت.
-	-	-	-	-	-	-	عدم زمینه مناسب برای رشد خلاقیت فردی.
-	-	-	-	-	-	-	عدم زمینه مناسب برای رشد شخصیت.
-	-	-	-	-	-	-	عدم زمینه مناسب برای ازدواج.
-	-	-	-	-	-	-	افزایش ناگهانی جمعیتی و مهاجرت از شهرها به روستا.
-	-	-	-	-	-	-	بیکاری در محل قبلی، درآمد کم، شغل نامناسب.
-	-	-	-	-	-	-	ارزانی زمین و خانه در نواحی شهری.

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

بنابراین، در ادامه با عنایت به جدول (۸)، به تشریح عامل‌های هفت‌گانه تحقیق براساس معرف‌ها و متغیرهای بارگذاری شده پرداخته شده است.

عامل اول: در عامل اول که از اهمیت خیلی زیادی در شناسایی عوامل موثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز دارد، تعداد ۸ معرف/متغیر بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها ۵/۶۰ و درصد واریانس آن نیز ۱۷/۵۲ به دست آمده که در بین عامل‌های هفت‌گانه از بالاترین مقدار ویژه و درصد واریانس برخوردار است. به‌طوری که، در کلان‌شهر تبریز، فقدان برنامه‌های توسعه اجتماعی - فرهنگی و آماده‌سازی و توانمندسازی افراد حاشیه‌نشین، نارسایی نظام مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، نارسایی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری (هم‌چون عدم تأمین فضای اسکان کم درآمدها)، فقدان سیاست اجتماعی برای جوامع و مناطق محروم و محلات حاشیه‌نشین، نبود روی‌کرد، برنامه و سیاست جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری به‌خصوص در کلان‌شهر تبریز در زمینه کنترل محلات حاشیه‌نشین، کم توجه به سرمایه‌گذاران مسکن ارزان قیمت در حاشیه‌ی کلان‌شهر تبریز، فقدان سیاست‌ها و راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان و منطقه‌ای، عدم توسعه مناسب نظام آموزش فنی حرفه‌ای در مناطق شهری کوچک و روستاها و غیره مهم‌ترین زمینه‌های موثر در تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز می‌باشند. عامل دوم: در این عامل تعداد ۷ معرف/متغیر بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها ۵/۴۵ و درصد واریانس آن نیز ۱۷/۰۵ به دست آمده است. با عنایت به معرف‌های بارگذاری شده در این عامل می‌توان تأکید کرد که، جاذبه‌های اقتصادی شهر مقصد از قبیل: دسترسی به امکانات آموزشی و تفریحی بهتر برای خانواده و فرد، دسترسی به امکانات رفاهی و تفریحی برای اعضای خانواده، وجود زمینه ایجاد شغل جدید و درآمد پایدار برای سرپرست خانواری که در روستا فاقد شغل و درآمد مناسب بوده، نزدیکی به محل کار و فعالیت سرپرست خانوار و کاهش هزینه‌ها از علل اصلی تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز بوده و در کنار آن رشد فزاینده جمعیت کشور در دهه‌های گذشته به‌خصوص در دهه ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ و گرایش آنها به شهرنشینی و روستاگریزی و بروز انواع مخاطرات طبیعی (به‌خصوص سیل و زلزله) در

نقاط روستایی و شهری به خصوص در شمال غرب کشور و استان آذربایجان شرقی زمینه را برای هجوم جمعیت به کلان شهر تبریز و افزایش تعداد محلات حاشیه نشین و افزایش تعداد حاشیه نشینان این شهر فراهم آورد. عامل سوم: در این عامل تعداد ۴ معرف/متغیر بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها $3/03$ و درصد واریانس آن نیز $9/46$ به دست آمده است. با عنایت به معرف های بارگذاری شده می توان تاکید کرد، تشدید نابرابری در توزیع منابع قدرت، ثروت و درآمد در نقاط مبدأ از جمله سکونتگاه های روستایی، عدم دسترسی فرزندان خانواده به امکانات آموزشی و رفاهی کافی و مورد رضایت خانوار در کنار امید به دستیابی به شغل بهتر و درآمد بیشتر در محل مقصد مهاجرت (کلان شهر تبریز) و مهم ترین از آن افزایش جمعیت و کاهش فضای مسکونی و میل به حاشیه نشینی و افزایش روند رشد جمعیت در کلان شهرها از علل مهم رشد حاشیه نشینی در کلان شهر تبریز بوده است. عامل چهارم: در عامل چهارم تعداد ۴ معرف/متغیر بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها $2/70$ و درصد واریانس آن نیز $8/45$ درصد به دست آمده است. با عنایت به معرف های بارگذاری شده در این عامل می توان تاکید کرد که، بروز اختلافات و درگیری های قومی در محل مبدأ و تصمیم به دوری از اقوام و آشنایان برای کاهش تنش ها و در کنار آن دافعه های اقتصادی محل سکونت مبدأ از جمله: نداشتن زمین برای کشت و زرع و ساخت و ساز، عدم دسترسی به راه های ارتباطی مناسب، مکانیزه شدن فعالیت های کشاورزی و کاهش نیاز به نیروی انسانی، کاهش منابع مالی و عدم توجه به بخش کشاورزی و فرار از شرایط سخت زندگی در محل سکونت قبلی از جمله علل اصلی گسترش و تشدید حاشیه نشینی در کلان شهر تبریز می باشد. عامل پنجم: در این عامل تعداد ۴ معرف/متغیر بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها $2/60$ و درصد واریانس آن نیز $8/13$ درصد به دست آمده است. با عنایت به معرف های بارگذاری شده می توان گفت، دافعه های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی از قبیل: فقدان ساز و کارهای اجتماعی - اقتصادی در جهت توان مندسازی و مشارکت روستاییان، عدم وجود زمینه مناسب برای رشد خلاقیت های فردی و اجتماعی، عدم وجود زمینه مناسب برای رشد شخصیت افراد در محیط روستا، عدم زمینه مناسب برای ازدواج به خصوص برای جوانان تحصیل کرده و شاغل در شهرها و غیره از علل اصلی تشدید حاشیه نشینی در کلان شهر تبریز به شمار می روند. عامل ششم: در این عامل تنها ۱ معرف/متغیر با مقدار بار عاملی $0/757$ بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها $1/64$ و درصد واریانس آن نیز $5/15$ درصد به دست آمده است. لذا می توان گفت، افزایش ناگهانی جمعیت در سکونتگاه های روستایی و افزایش میل به مهاجرت از روستاها به شهر از علل اصلی تشدید حاشیه نشینی در کلان شهر تبریز بوده است. عامل هفتم: در این عامل تنها ۲ معرف/متغیر بارگذاری شده که مقدار ویژه آنها $1/51$ و درصد واریانس آن نیز $4/72$ درصد به دست آمده است. لذا می توان گفت، دافعه های اقتصادی از قبیل: بیکاری در محل مبدأ، درآمد کم و شغل نامناسب در کنار به امید این که زمینه و خانه در نواحی شهری به ارزانی و با سهولت بدست می آید، از عوامل تشدید حاشیه نشینی در کلان شهر تبریز بوده است.

اثرات حاشیه نشینی در کلان شهر تبریز

در این قسمت به بررسی اثرات حاشیه نشینی در کلان شهر در ابعاد سیاست گذاری، اجتماعی، اقتصادی و غیره با استفاده مدل یابی معادلات ساختاری و نرم افزار PLS پرداخته شده است. یافته های تحقیق در زمینه پایایی مدل اندازه گیری نشان داد، با توجه به مقادیر آزمون کرونباخ ابعاد اجتماعی و فرهنگی با مقدار $0/746$ ، اقتصادی با مقدار $0/863$ ، سیاست گذاری با مقدار $0/829$ و کالبدی و زیرساختی با مقدار $0/852$ از میزان پایایی خوبی برخوردار هستند و در این بین تنها ابعاد حاشیه نشینی با مقدار $0/300$ و زیست محیطی با مقدار $0/464$ از میزان پایایی ضعیفی برخوردار هستند (جدول ۹).

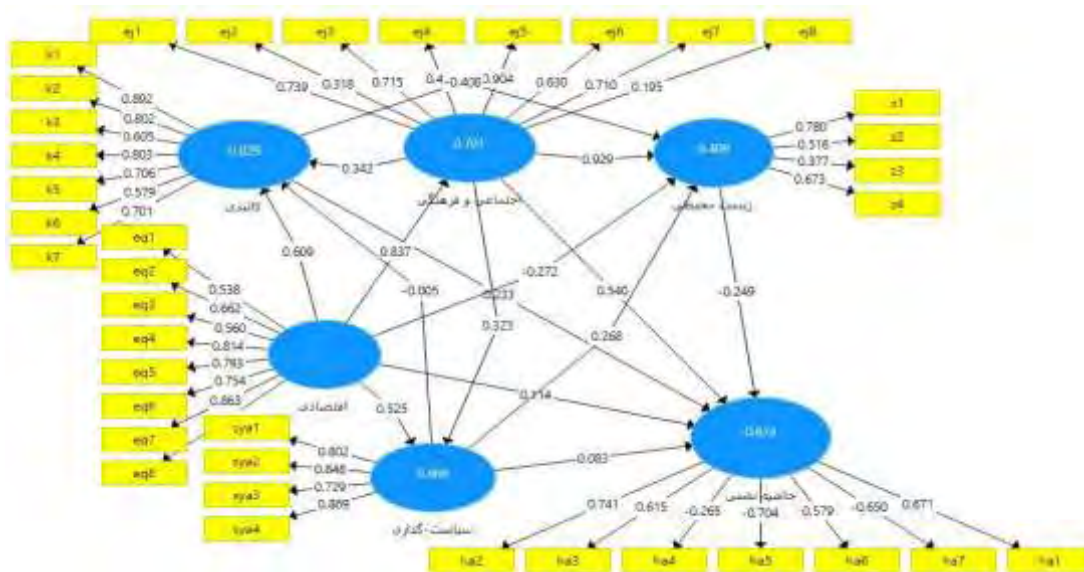
جدول ۹- میزان پایایی حاشیه‌نشینی و ابعاد آن

شاخص‌ها	آلفای کرونباخ	هم‌بستگی	قابلیت اطمینان مرکب	میانگین واریانس استخراج شده (AVE)
اجتماعی و فرهنگی	۰/۷۴۶	۰/۸۳۵	۰/۸۱۴	۰/۳۸۷
اقتصادی	۰/۸۶۳	۰/۸۷۳	۰/۸۹۵	۰/۵۲۲
حاشیه‌نشینی	۰/۳۰	۰/۷۵۲	۰/۱۸۵	۰/۳۸۶
زیست‌محیطی	۰/۴۶۴	۰/۴۶۱	۰/۶۸۵	۰/۳۶۸
سیاست‌گذاری	۰/۸۲۹	۰/۸۳۷	۰/۸۸۷	۰/۶۶۲
کالبدی	۰/۸۵۲	۰/۸۶۹	۰/۸۸۹	۰/۵۳۹

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

در ادامه نیز به بررسی میزان تغییرات شاخص‌های حاشیه‌نشینی با تشدید و گسترش آن در کلان‌شهر تبریز پرداخته شده است. یافته‌های تحقیق با استفاده از آزمون کای اسکور (R) و براساس میزان تغییرات یا اسکور و حد آستانه‌های استاندارد ۱ نشان می‌دهد؛ بعد «اجتماعی و فرهنگی» با مقدار اسکور (۰/۷۰۱)، بعد «حاشیه‌نشینی» با مقدار اسکور (۰/۶۷۴)، بعد «زیست‌محیطی» با مقدار اسکور (۰/۴۰۹)، بعد «سیاست‌گذاری» با مقدار اسکور (۰/۶۶۴) و بعد «کالبدی» با مقدار اسکور (۰/۸۲۹) بیشتر از مقدار استاندارد (۰/۳۳) بوده و به این ترتیب در حد آستانه «قابل توجه» توصیف می‌گردد. بنابراین با عنایت به مقدار کای اسکور (R) بدست آمده و مقدار استانداردهای تعریف شده می‌توان گفت، همه ابعاد اجتماعی و فرهنگی، حاشیه‌نشینی، زیست‌محیطی، سیاست‌گذاری و کالبدی در سطح آستانه قابل توجه توصیف می‌شوند. همین‌طور یافته‌های درباره ضرایب مسیر (بتا) و معناداری آن نشان می‌دهند، تشدید و گسترش محلات حاشیه‌نشین در پیرامون کلان‌شهر تبریز در شاخص‌های اقتصادی با مقدار بتای ۰/۱۱۴، اجتماعی و فرهنگی با مقدار بتای ۰/۵۴۰، سیاست‌گذاری با مقدار بتای ۰/۰۸۳، کالبدی با مقدار بتای ۰/۲۳۳ و زیست‌محیطی با مقدار بتای ۰/۲۴۹- اثرات مختلفی داشته است. همان‌طوری که مشخص است در بعد اجتماعی و فرهنگی و کالبدی اثرات بسیاری زیادی داشته و زمینه را برای بروز ناهنجاری‌های اجتماعی، کارتون خواب‌ها، حلبی‌آبادها، زورآبادها، مشاغل غیررسمی و غیره با زیرساخت‌های بسیار نامناسب فراهم کرده و در این میان در زمینه‌ی زیست‌محیطی (از قبیل؛ انباشت زباله، آلودگی صوتی و هوا، قرار گرفتن در مسیل‌ها و غیره) اثرات منفی داشته است. (شکل ۳).

^۱ - برای سنجش میزان متغیرهای مکنون درون‌زا شاخص‌های استاندارد وجود دارد که مقادیر ۰/۱۹، حد آستانه ضعیف، ۰/۳۳ حد آستانه متوسط و ۰/۶۷ حد آستانه قابل توجه می‌باشند.

شکل ۳- میزان تأثیرگذاری حاشیه‌نشینی در ابعاد مختلف تحقیق (با ضریب بتا)

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

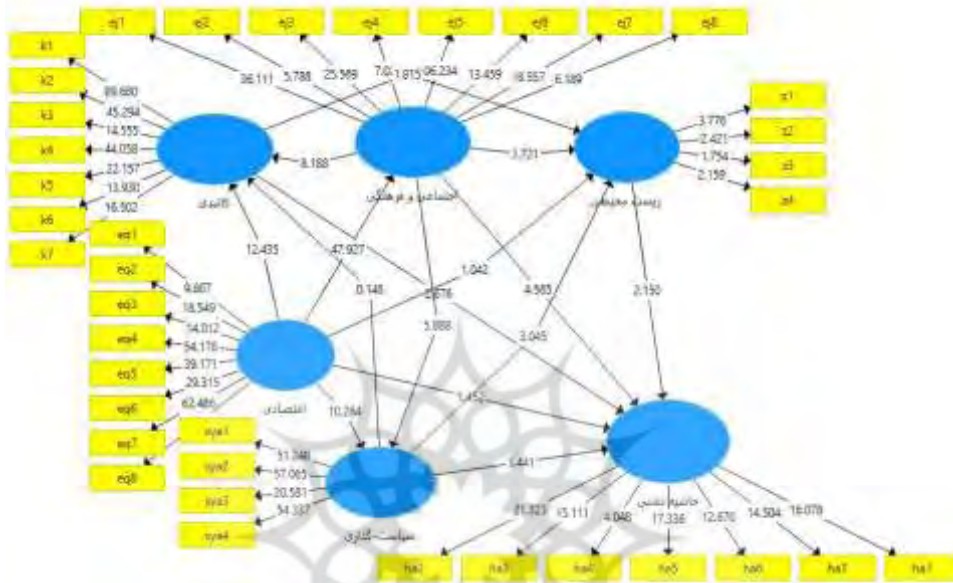
علاوه بر اینها، یافته‌های حاصل از مقدار آماره تی در خروجی الگوریتم BT نشان داد، الگوریتم‌های اجتماعی و فرهنگی < حاشیه‌نشینی با مقدار تی ۴/۵۴ با سطح معناداری ۰/۰۰۰ اقتصادی < حاشیه‌نشینی با مقدار تی ۱/۴۵ با سطح معناداری ۰/۱۴۷، زیست‌محیطی < حاشیه‌نشینی با مقدار ۲/۱۵ با سطح معناداری ۰/۰۳۲، سیاست‌گذاری < حاشیه‌نشینی با مقدار ۱/۴۴ با سطح معناداری ۰/۱۵ و کالبدی < حاشیه‌نشینی با مقدار ۲/۶۷ با سطح معناداری ۰/۰۰۸ در سطوح مختلف از نظر تأثیرپذیری از تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی برخوردار هستند. در این میان بیش‌ترین تأثیرپذیری مربوط به بعد اجتماعی و فرهنگی و کالبدی است (جدول ۱۰).

جدول ۱۰- شاخص‌های حاشیه‌نشینی و مقدار آماره تی و معناداری آنها براساس الگوریتم BT

معناداری	آماره تی (O/STDEV)	انحراف معیار (STDEV)	میانگین نمونه (M)	نمونه اصلی (O)	شاخص‌ها
۰/۰۰۰	۴/۵۶	-۰/۱۱۸	-۰/۵۱۳	۰/۵۴	اجتماعی و فرهنگی < حاشیه‌نشینی
۰/۰۰۰	۳/۷۲	-۰/۲۵۰	-۰/۸۷۴	۰/۹۲۹	اجتماعی و فرهنگی < زیست‌محیطی
۰/۰۰۰	۵/۸۸	-۰/۰۵۵	-۰/۳۳۱	۰/۳۲۳	اجتماعی و فرهنگی < سیاست‌گذاری
۰/۰۰۰	۸/۱۸	-۰/۰۴۲	-۰/۳۴۰	۰/۳۴۲	اجتماعی و فرهنگی < کالبدی
۰/۰۰۰	۴۷/۹۲	-۰/۰۱۷	-۰/۸۳۹	۰/۸۳۷	اقتصادی < اجتماعی و فرهنگی
۰/۱۴۷	۱/۴۵	-۰/۰۷۸	۰/۱۱	۰/۱۱۴	اقتصادی < حاشیه‌نشینی
۰/۲۹۸	۱/۰۴	-۰/۲۶۱	-۰/۲۵۹	-۰/۲۷۲	اقتصادی < زیست‌محیطی
۰/۰۰۰	۱۰/۲۶	-۰/۰۵۱	-۰/۵۲۸	۰/۵۲۵	اقتصادی < سیاست‌گذاری
۰/۰۰۰	۱۲/۴۳	-۰/۰۴۹	۰/۶۱	۰/۶۰۹	اقتصادی < کالبدی
۰/۰۳۲	۲/۱۵	-۰/۱۱۶	-۰/۲۲۶	-۰/۲۴۹	زیست‌محیطی < حاشیه‌نشینی
۰/۱۵	۱/۴۴	-۰/۰۵۸	-۰/۰۷۵	۰/۰۸۳	سیاست‌گذاری < حاشیه‌نشینی
۰/۰۰۲	۳/۰۴	-۰/۰۸۸	-۰/۲۴۲	۰/۲۶۸	سیاست‌گذاری < زیست‌محیطی
۰/۸۸۴	۰/۱۴	-۰/۰۳۲	-۰/۰۰۴	-۰/۰۰۵	سیاست‌گذاری < کالبدی
۰/۰۰۸	۲/۶۷	-۰/۰۸۷	۰/۲۳۵	۰/۲۳۳	کالبدی < حاشیه‌نشینی
۰/۰۰۷	۱/۸۱	-۰/۲۲۵	-۰/۳۹۹	-۰/۴۰۸	کالبدی < زیست‌محیطی

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

ضمناً بررسی بارهای عاملی هر کدام از ابعاد مورد بررسی و اثرپذیری آنها از گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تبریز نشان داد، ابعاد زیست‌محیطی با بار عاملی ۲/۱۵۰، اجتماعی و فرهنگی با بار عاملی ۴/۵۶، کالبدی با بار عاملی ۲/۶۷، اقتصادی با بار عاملی ۱/۴۵ و سیاست‌گذاری با بار عاملی ۱/۴۴ اثرات مختلفی از تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز پذیرا شده‌اند که در این میان شاخص اجتماعی و فرهنگی و کالبدی بیش‌ترین تأثیرپذیری را داشته‌اند (شکل ۴).

شکل ۴- مقدار بارهای عاملی شاخص‌های حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

برای بررسی کیفیت مدل معادلات ساختاری مربوط به اثرات حاشیه‌نشینی در ابعاد مختلف اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، کالبدی، زیست‌محیطی، سیاست‌گذاری و غیره از شاخص معروف Q2 استون- گایسلر استفاده شد که نتایج حاصله نشان می‌دهد، ابعاد اقتصادی، سیاست‌گذاری، کالبدی به ترتیب با مقدار ۰/۳۷۸، ۰/۴۲۴ و ۰/۳۹۱ در آستانه قوی و ابعاد اجتماعی و فرهنگی، حاشیه‌نشینی و زیست‌محیطی به ترتیب با مقدار ۰/۲۵۳ و ۰/۲۰۶ در آستانه متوسط و بعد زیست‌محیطی با مقدار ۰/۰۲۳ در حد آستانه ضعیف برای تعیین قدرت پیش‌بینی مدل معادلات ساختاری و متغیرهای پنهان درون‌زا قرار دارند (جدول ۱۱).

جدول ۱۱- بررسی کیفیت مدل معادلات ساختاری براساس شاخص Q2 استون- گایسلر

متغیر	SSO	SSE	Q ² (=1-SSE/SSO)	فصاوت
اجتماعی و فرهنگی	۳,۰۷۲,۰۰	۲,۲۹۵,۵۲	۰/۲۵۳	در حد متوسط
اقتصادی	۳,۰۷۲,۰۰	۱,۹۰۹,۵۴	۰/۳۷۸	در حد قوی
حاشیه‌نشینی	۲,۶۸۸,۰۰	۲,۱۳۳,۰۳	۰/۲۰۶	در حد متوسط
زیست‌محیطی	۱,۵۳۶,۰۰	۱,۵۰۰,۲۳	۰/۰۲۳	در حد ضعیف
سیاست‌گذاری	۱,۵۳۶,۰۰	۸۸۴,۲۹۳	۰/۴۲۴	در حد قوی
کالبدی	۲,۶۸۸,۰۰	۱,۶۳۸,۰۶	۰/۳۹۱	در حد قوی

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

همچنین، بررسی مدل کلی معادلات ساختاری پژوهش نشان می‌دهد که با عنایت به مقدار وضعیت استاندارد و وضعیت تخمینی شاخص‌های SRMR با مقدار ۰/۱۳۳، d_ULS با مقدار ۱۳/۰۳۷، d_G با مقدار ۹/۷۶، Chi-Square با مقدار ۱۱۹۱۹۶۶ و NFI با مقدار ۰/۳۲۴ مدل ساختاری تحقیق از مقدار نیکویی برازش خوبی برخوردار بوده و مدل تحقیق با داده‌های واقعی پشتیبانی شده و قابلیت تعمیم‌دهی را دارا می‌باشد. به این ترتیب می‌توان گفت، تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در پیرامون کلان‌شهر تبریز و پیدایش محلات حاشیه‌نشین در پیرامون این شهر که زمینه‌ساز هجوم خیل عظیمی از مهاجرت از شهرها و روستاهای پیرامون به این شهر شده است، در ابعاد اجتماعی و فرهنگی و کالبدی بیش‌ترین اثرگذاری را داشته است.

نتیجه‌گیری

شهر تبریز به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهایی است که درگیر با مسئله حاشیه‌نشینی بوده و این فقط محدود به مناطق حاشیه‌نشین نیست، بلکه کل شهر را متأثر ساخته است. به‌طوری‌که پیامد آن بروز انواع ناهنجاری‌ها در زمینه شهرنشینی می‌باشد. در این راستا، نتایج حاصل از تحقیق نشان داد، مهم‌ترین عوامل مؤثر در تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز از دیدگاه عوامل برنامه‌ریزی ناحیه‌ای، عبارتند از: (۱) مدیریت و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و فناوری؛ (۲) جاذبه‌های اقتصادی، رشد جمعیت و بروز مخاطرات محیطی؛ (۳) نابرابری درآمدی و دسترسی به شغل و امکانات؛ (۴) دافعه‌های اقتصادی محل سکونت مبدا و اختلافات قومی؛ (۵) دافعه‌های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی؛ (۶) رشد جمعیت روستا و میل به مهاجرت و (۷) یافتن شغل و مسکن. در این میان عامل‌های اول و دوم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. چنانچه، در کلان‌شهر تبریز، فقدان برنامه‌های توسعه اجتماعی- فرهنگی و آماده‌سازی و توانمندسازی افراد حاشیه‌نشین، نارسایی نظام مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، نارسایی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، فقدان سیاست اجتماعی برای جوامع و مناطق محروم و محلات حاشیه‌نشین، نبود رویکرد، برنامه و سیاست جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری به‌خصوص در کلان‌شهر تبریز در زمینه کنترل محلات حاشیه‌نشین، کم- توجه به سرمایه‌گذاران مسکن ارزان قیمت در حاشیه‌ی کلان‌شهر تبریز، فقدان سیاست‌ها و راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان و منطقه‌ای، عدم توسعه مناسب نظام آموزش فنی حرفه‌ای در مناطق شهری کوچک و روستاها و غیره مهم‌ترین زمینه‌های مؤثر در تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز به شمار می‌روند. همین‌طور، نتایج حاصله در زمینه تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی و اثرات آن در کلان‌شهر تبریز نشان داد، تشدید و گسترش حاشیه‌نشینی در پیرامون کلان‌شهر تبریز و پیدایش محلات حاشیه‌نشین در پیرامون این شهر که زمینه‌ساز هجوم خیل عظیمی از مهاجرت از شهرها و روستاهای پیرامون به این شهر شده است. در این میان، در ابعاد اجتماعی و فرهنگی و کالبدی بیش‌ترین اثرگذاری را داشته است. به‌طوری‌که در زمینه اجتماعی و فرهنگی گسترش حاشیه‌نشینی توانسته، زمینه‌ساز افزایش اشتغال در مشاغل غیررسمی و اغلب کارگری، افزایش درصد ترک تحصیل بین دانش‌آموزان و دانشجویان به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی، پایین رفتن سطح سواد ساکنان این مناطق و محلات، کاهش شدید احساس تعلق مکانی، افزایش میزان تنش‌های اجتماعی، افزایش میزان اعتیاد و توزیع مواد مخدر به- خصوص در بین جوانان، فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی و غیره شکل‌گیری زورآبادها و مناطق مستعد برای بروز ناهنجاری‌های اجتماعی، افزایش میزان جرم و جنایت، کاهش سن ازدواج دختران و غیره را موجب شده است. ضمناً، در زمینه کالبدی نیز، زمینه‌ساز استفاده از مصالح بی‌دوام و کم‌دوام و عدم استحکام بنا و مقاوم‌ناپذیری در برابر زلزله، افزایش فرسودگی بافت بناها، وضعیت نامناسب پوشش خیابان‌ها و معابر، سیمای نامطلوب این محلات، کم‌عرض بودن خیابان و معابر، بالا بودن درصد بناهای فرسوده و تخریبی، ضعیف امکانات آموزشی، تفریحی در این محلات در پیرامون

کلان‌شهر تبریز شده است. بنابراین، همان‌طوری که اشاره شد، گسترش و تشدید حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تبریز به مانند اغلب نقاط ایران در زمینه اجتماعی و فرهنگی اثرات قابل توجهی دارد و زمینه‌ساز بروز انواع مشکلات و ناهنجاری‌های اجتماعی گردیده است. چنانچه، آسیب‌های اجتماعی، سهم بالایی از وقوع جرم و جرائم در کلان‌شهرها به حاشیه‌نشینان اختصاص یافته است. رواج مشاغل کاذب و غیررسمی فقر مفرط اقتصادی و هم‌چنین عدم مهارت فنی در میان مهاجران حاشیه‌نشین ایران، مشاغلی را رواج داده که در متن زیست شهری به وضوح قابل رویت است، دستفروش قاچاق، کالا، دلالی‌های کاذب امروز نه تنها در حاشیه‌ی شهر بلکه در متن شهرها نیز نمود تام دارد. سطح نازل آموزش و پرورش و سواد در حاشیه شهرهای ایران، آموزش و پرورش به بدوی‌ترین شکل ممکن رواج دارد، به این معنا که عدم تخصیص بودجه متناسب برای امر آموزش و پرورش این نقاط جدای از آن که باعث کم سواد شدن حاشیه‌نشینان شده است، موجب گردیده که تا فرآیند جامعه‌پذیری، در میان کودکان و نوجوانان حاشیه‌نشین فرآیندی ناقص و عقیم باشد. نقصانی که در رشد بالای انحرافات جامعه نمود می‌یابد. رابطه‌های قومی، اجتماع در دل جامعه رشد مناطق حاشیه‌ای موجب شده است که اجتماعاتی در دل جامعه رخ عیان کند. در مضرات این بد سامانی همین بس که به واسطه آن آداب شهرنشینی و کنش شهروندی به فراموشی سپرده می‌شود و خصایص کنش روستایی که سختی با زیست‌شهر ندارد، به شاکله عقیدتی زیست‌شهری مبدل می‌شود. به این ترتیب نتایج حاصل از این پژوهش با نتایج تحقیقات اندیشمندی همچون، روشنائی (۱۳۹۳) در زمینه تاکید بر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر تشدید این پدیده، عابدینی (۱۳۹۴) در زمینه وضعیت بسیار نامناسب از لحاظ میزان برخورداری از زیرساخت‌ها و خدمات اساسی شهری، صفربادی و دیگران (۱۳۹۵) در زمینه عوامل زیست‌محیطی، اجتماعی، آموزشی، درمانی، ورزشی، مشارکتی، کالبدی، اقتصادی، زیرساختی و مهارت-آموزی در زمینه توانمندسازی محلات حاشیه نشین است، پناهی و دیگران (۱۳۹۸) در زمینه اهمیت شاخص‌های اجتماعی در مهاجرت به شهر، بونی فازی و هاینز^۱ (۲۰۰۰) در زمینه اینکه تغییرات منطقه‌ای مهاجرت‌های بین استانی اساساً متأثر از تغییرات اقتصادی - اجتماعی بوده است، فاریدا^۲ (۲۰۱۳) در زمینه اینکه مهاجرت از مهم‌ترین عوامل موثر بر ایجاد مناطق غیررسمی و ناامنی در شهرهاست، پینو و هارمیزیل^۳ (۲۰۱۶) در زمینه عوامل اقتصادی مهم‌ترین عوامل ایجاد اسکان غیررسمی و تحکیم زندگی روستاییان است، کلیفورد شاول^۴ (۲۰۱۷) در زمینه مناطق حاشیه فرصت‌های متعددی را برای فعالیت مجرمان از جمله خرید و فروش مواد مخدر، سرقت، اعمال خراب‌کارانه و متجاوزانه در اختیار مجرمان قرار می‌دهد، زنگی‌آبادی و مبارکی (۱۳۹۱) در زمینه عوامل اقتصادی (جاذبه‌های اقتصادی شهر تبریز و دافعه‌های اقتصادی اجتماعی - فرهنگی در محل سکونت قبلی، حاتمی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۷) در زمینه اینکه عامل اقتصادی و اجتماعی مهم‌ترین عوامل در شکل‌گیری محله مذکور بوده است، ریگا^۵ (۲۰۱۲) در زمینه عوامل اقتصادی مهم‌ترین عامل در ایجاد زاغه‌نشینی و ناپایداری در منطقه می‌باشد و غیره در یک راستا قرار دارد. با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاداتی به شرح زیر ارائه شده است؛ ۱) پیشنهاد می‌شود، در کلانشهر تبریز در جهت جغرافیایی مختلف حریم قانونی شهر مشخص و نسبت به تهیه نقشه جامع رشد شهر اقدام گردد. ۲) با توجه به اینکه علل اصلی حاشیه‌نشینی در شهرها کمبود امکانات در روستاها می‌باشد، پیشنهاد می‌شود، عدالت فضایی در توزیع امکانات، خدمات و فرصت‌های اشتغال برای روستاییان، شهرنشینان از طرف مسئولان و مدیران امر رعایت گردد. ۳) حمایت از اجرای طرح‌های کارآفرینی و اشتغال‌زایی در جهت رفع بیکاری و ایجاد اشتغال مولد و درآمدهای پایدار برای حاشیه‌نشینان.

1. Bonofizi, p., and Hinnies

2. Naceur, Farida

3. Pino, Andrea; & Hormazábal, Nina

4. Clifford, Shaw

5. Righa, E.M

منابع

- ازدردی، مهرداد. (۱۳۹۵). بررسی عوامل موثر بر حاشیه‌نشینی در شهر شیراز در سال ۱۳۹۵، چهارمین کنفرانس علمی پژوهشی افق‌های نوین در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی معماری و شهرسازی ایران، تهران.
- امیدوارفر، تامرادی. (۱۳۹۶). **نقش مدیریت شهری در مناطق حاشیه‌نشین با تاکید بر ایران**. ماهانه شابک، ۳، ۱۱ (۳۰)، ۲۷-۳۳.
- امیرپور، نجف. (۱۳۸۸). بررسی اسکان غیررسمی در شهر میاندوآب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی تهران.
- آقاجانی، نصرالله؛ عوض‌پور کشکولی، علی. (۱۴۰۰). **جامع‌نگری در تبیین عوامل و راه‌حل‌ها در مسئله حاشیه‌نشینی**. دو فصلنامه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، ۳ (۱)، ۲۰۷-۲۲۸.
- حسین زاده دلیر، کریم. (۱۳۸۷). برنامه‌ریزی ناحیه‌ای. تهران: انتشارات سمت، چاپ هفتم.
- حسین زاده یزدی، سید سعید؛ یعقوبی، علی. (۱۳۹۹). **بررسی علل و پیامدهای حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز**. **بررسی موردی: حاشیه‌نشینی در کلانشهر مشهد**. فصلنامه راهبرد توسعه، ۱۶ (۴)، ۶۶-۳۲.
- حسین زاده دلیر، کریم. (۱۳۶۱). طرح تحقیقی حاشیه‌نشینان شهر تبریز. تهران: موسسه تحقیقات شهری، جهاد دانشگاهی (چاپ اول).
- حسین زاده دلیر، کریم. (۱۳۷۰). **حاشیه‌نشینی؛ در جستجوی معنای و مفهوم**. نشریه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۴۵، ۶۴-۶۸.
- حیدری چپانه، رحیم؛ رضاطبع ازگمی، سیده خدیجه، معتمد مهر، اکبر. (۱۳۹۱). **کاربرد استراتژی شهری (CDS) در بهبود سکونت‌گاه‌های غیررسمی - مطالعه موردی: اراضی دانشگاه علوم پزشکی تبریز (محلّه غازان داغی)**. نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۳ (۹)، ۳۵-۵۶.
- ربانی، رسول؛ وارثی، حمیدرضا، عریضی، فروغ السادات؛ حسینی، محمدرضا. (۱۳۸۵). **بررسی عوامل موثر بر شکل‌گیری مسئله حاشیه‌نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز**. مجله جغرافیا و توسعه، ۱۱ (۳).
- زالی، نادر؛ پور فتحی. (۱۳۹۱). **تحلیل وضعیت اقتصادی، اجتماعی و کالبدی محلّه‌های حاشیه‌نشین شهر اهر**. نشریه مطالعات و پژوهش‌های شهر و منطقه‌ای، ۴ (۱۵).
- زنگی‌آبادی، علی؛ مبارکی، امید. (۱۳۹۱). **بررسی عوامل مؤثر بر توسعه خیمه‌ها در شهر تبریز و پیامدهای آن**. فصل‌نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، ۴۵: ۸۰-۶۷.
- سجاسی‌قیداری، حمدالله؛ صادقی، فخری؛ قسمتی، لیلا. (۱۳۹۳). **راهکار راهبردی کنترل رشد حاشیه‌نشینی در مناطق شهری مطالعه موردی: شهرستان بناب**. مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، ۱۱ (۱)، ۹۰-۷۷.
- سرور، هوشنگ؛ فلاح‌پور، سجاد؛ جمالی، ابراهیم. (۱۳۹۴). **بررسی عوامل مؤثر بر حاشیه‌نشینی در شهر ارومیه**. دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری و شهرسازی.
- شاطریان، محسن؛ حیدری سورشجانی، رسول؛ دولتیاربان، کامیار. (۱۳۹۹). **مدل‌یابی و تأثیر ابعاد اجتماعی حاشیه‌نشینی بر وقوع جرم (مطالعه موردی: مناطق حاشیه‌نشین شهر کاشان)**. فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی سکونت‌گاه‌های انسانی، ۱۵ (۵۰)، ۲۶۵-۲۴۹.
- شکویی، حسین. (۱۳۸۸). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. تهران: انتشارات سمت: تهران.
- صالحی امیری، رضا؛ افشاری نادری، افسر. (۱۳۹۰). **مبانی نظری و راهبردی مدیریت ارتقای امنیت اجتماعی و فرهنگی در تهران**. فصل‌نامه راهبرد، ۲۰ (۵۹)، ۷۹-۴۸.
- صالحی‌امیری، سیدرضا؛ خدایی، زهرا. (۱۳۹۰). حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی چالش‌ها و پیامدها. انتشارات ققنوس: تهران.
- عابدینی، اصغر. (۱۳۹۴). **تحلیل تطبیقی شاخص‌های مسکن در سکونت‌گاه‌های غیررسمی (مورد مطالعه: محلّه اسلام‌آباد ارومیه)**. نشریه مسکن و محیط روستا، ۱۴۹.

- عبدی، عطاله؛ کرمی، تاج‌الدین؛ مستجابی، حمید. (۱۳۹۶). **تبیین مفهوم پیامدهای امنیتی حاشیه‌نشینی شهری و مسئله تعلق مکانی**. فصلنامه پژوهش‌های انتظام اجتماعی، ۹ (۴)، ۲۰۰-۱۶۷.
- علیزاده اقدم، محمدباقر؛ محمد امینی، حمیده. (۱۳۹۱). حاشیه‌نشینی و مسائل اجتماعی- فرهنگی در شهرها (مطالعه موردی: شهر خمین). چهارمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- قاسم‌پور، آرش؛ قنوتی، فرید؛ داست زرین، فاطمه. (۱۴۰۰). **طراحی مدل علی تأثیر حاشیه‌نشینی بر افزایش بزهکاری و آسیب‌های اجتماعی فرهنگی شهر اهواز با رویکرد آزمایشگاه ارزیابی و تحلیل تصمیم‌گیری (دیمتل)**. فصلنامه رویکرد پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، ۵، ۶۷ (۶)، ۱۳۶-۱۱۹.
- قنبری، ابوالفضل؛ احمدی، مظهر؛ مصطفوی، سوران. (۱۳۹۷). **ارزیابی و تحلیل سطوح پایداری شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی مهاباد**، نشریه فضایی جغرافیایی، ۱۶ (۵۳)، ۹۷-۱۲۱.
- کریم‌زاده، حسین؛ خالقی، عقیل؛ ولاتی، محمد. (۱۳۹۷). **مسئله یابی و آسیب‌شناسی اجتماعی پدیده حاشیه‌نشینی شهری در کلانشهر تبریز با رویکرد توانمندسازی**. نشریه توسعه فضاهای پیراشهری، ۱ (۱)، ۱-۱۶.
- کریمی، نسیم. (۱۴۰۲). واکاوی سیاست تقنینی ایران در خصوص حاشیه‌نشینی، تمدن حقوقی، ۱۵: ۲۸۹-۲۳۱.
- محسنی، رضا. (۱۳۸۹). **مسأله حاشیه‌نشینی و اسکان غیر رسمی با تأکید بر توانمندسازی آن (موردی: حاشیه‌نشینان شهر گرگان)**. فصل نامه علمی- پژوهشی جغرافیای انسانی، ۲ (۴)، ۱۳۳.
- محمدی، مینو، صادقی، حسین، عصار آرائی، عباس؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا. (۱۴۰۱). **تحلیل اثرات حاشیه‌نشینی بر سلامت زنان در کلان‌شهرهای تهران، مشهد، تبریز و کرمانشاه**. نشریه جغرافیا و توسعه، ۶۸: ۱۱۵-۸۷.
- نصراصفهانی صفاری، بابک؛ غفاریان، سارا. (۱۳۹۵). **بررسی علل اقتصادی حاشیه‌نشینی با استفاده از اثر درمان مطالعه موردی: شهر اصفهان**. فصلنامه اقتصاد شهری، ۱ (۱)، ۱-۱۶.
- نظریان، اصغر؛ سادین، حسن؛ زال‌نژاد، کاوه؛ استقامتی، مهناز؛ ولیانی، مهدی. (۱۳۹۶). **بررسی عوامل اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی**. مجله تحلیل فضایی محیطی، ۳، ۱۳۵-۱۱۱.
- نوشهر حیدری، مه‌ری؛ نظریان اصغر. (۱۳۹۰). **بررسی عوامل موثر بر حاشیه‌نشینی و بازتابهای آن، با تأکید بر کاربرد خدمات شهری (مورد: شهر یزد)**. فصلنامه جغرافیایی سرزمین، ۸ (۳۱).
- هادی، الهام؛ هادی، الناز. (۱۳۹۷). **بررسی روند و عوامل موثر در گسترش حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز**. نشریه جغرافیا و روابط انسانی، ۱ (۲).

- Amaldam, S. (2011). *Housing; Housing in third world*. Annual Report of World Bank, P 4.
- Bardhan, R., Sarkar, S., Jana, A., Velaga, N.R. (2015). *Mumbai slums since independence: evaluating the policy outcomes*. Habitat International, 50: 1-11.
- Bonofizi, p., Hinnies, G. (2000). *Long- Term Trends of Internal Migration in Italy*. International Journal of Population Geogography, 6:111-131.
- Clifford, S., Henry, M. (2017). *The social disorganization theory*. Center for Spatially Integrated Social Scienc.
- EL-Shahat, M., El Khateeb, S. (2012). *Empowering people in Egyptian informal areas by planning: towards an intelligent model of participatory planning*. Planum Th J Urban, 1(26):1-19.
- Jennervik, A. (2006). *Improving Slum Conditions through Innovative Financing, in, TS-27 Upgrading Informal Settlements: Access to Human Rights and Finace*. Munich, Germany, 8-13.
- Khalifa, M, A. (2015). *Evolution of informal settlements upgrading strategies in Egypt: From negligence to participatory development*. Ain Shams Engineering Journal, 6: 1151-1159.

- Kovandzic, T. L. M. (1998). *The structural covariates of urban homicide: Reassessing the impact of income inequality and poverty in the post-Reagan era*. Criminology, 36: 569–599.
- Naceur, F. (2013). *Impact of urban upgrading on perceptions of safety in informal settlements: Case study of Bouakal, Batna*. Frontiers of Architectural Research, 2(4): 400–408.
- Pino, A., Hormazábal, N. (2016). *Informal settlements: Reinterpreting rural imaginary in rrrrr rr rrr: hhc caee of VII iiiii ii 's vvivss*. Habitat International, 53: 534-545.
- Righa, E.M. (2012). *Factors influencing growth of informal settlements: a case of Bangladeshilum, Changamwe constituency*. Mombasa county, Kenya, Theses and Dissertations – College of Education and External Studies.
- Russell, JS., Hickson, D.A., Timmins, L., Duncan, D.T. (2021). *Higher Rates of Low Socioeconomic Status, Marginalization, and Stress in Black Transgender Women Compared to Black Cisgender MSM in The MARI Study*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18: 4- 2183.
- Sims D. (2011). *Understanding Cairo: the logic of a city out of control*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- UN- Habitat. (2008). *hhe Cll iggge of ll um”” Glllll Rooott nn Human Settlements*. London, Earth Scan.

